

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Jonas Daniël Meijerplein (2006)

AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten) 8, 2007

Jerzy Gawronski, Ranjith Jayasena

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Inhoud

Basisgegevens	4
1 Inleiding	5
2 Achtergronden, vraagstellingen en onderzoeksmethode	7
2.1 Achtergronden	7
De Tweede Uitleg	7
Joodse gemeenschap in Amsterdam	7
Vlooienburg: een archeologische blik in de joodse keuken	7
Synagogenbouw aan de Deventer Houtmarkt	9
Hoogduits synagogencomplex	11
Een mikwe: achtergronden	12
Mikwa'ot in het Hoogduitse synagogencomplex	14
2.2 Vraagstellingen en methodiek	14
3 Resultaten	17
3.1 Sporen, structuren en vondsten	17
Fasering	17
Fase 1: van stadswal naar woningen 1592-1730	17
Fase 2: uitbreiding Hoogduits Synagogencomplex 1730-heden	21
Mikwe	21
Oven	25
Vloerniveau kelderruimte	25
Riool	25
4 Synthese en conclusies	27
4.1 Mikwa'ot in archeologisch perspectief	27
4.2 Het mikwe in de Nieuwe Synagoge	28
4.3 Conclusies	31
5 Literatuur	32
Noten	33
6 Summary	34
6.1 List of figures	35
Bijlage 1 AMIS-formulier	37
Bijlage 2 Sporen	38
Bijlage 3 Vondsten	41

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Basisgegevens

Planfgebied	Nieuwe Synagoge
Adres	Jonas Daniël Meijerplein 4
RD-coördinaten	NW 122.076 / 486.689 NO 122.095 / 486.695 ZO 122.083 / 486.669 ZW 122.102 / 486.676
TOPO-code BMA	JDM
CIS-code	14407
Opdrachtgever	Stichting Vrienden van het Joods Historisch Museum
Bevoegd gezag	Gemeente Amsterdam, Stadsdeel Centrum
Uitvoerder	Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie
Beheer en plaats documentatie	Gemeente Amsterdam Bureau Monumenten & Archeologie

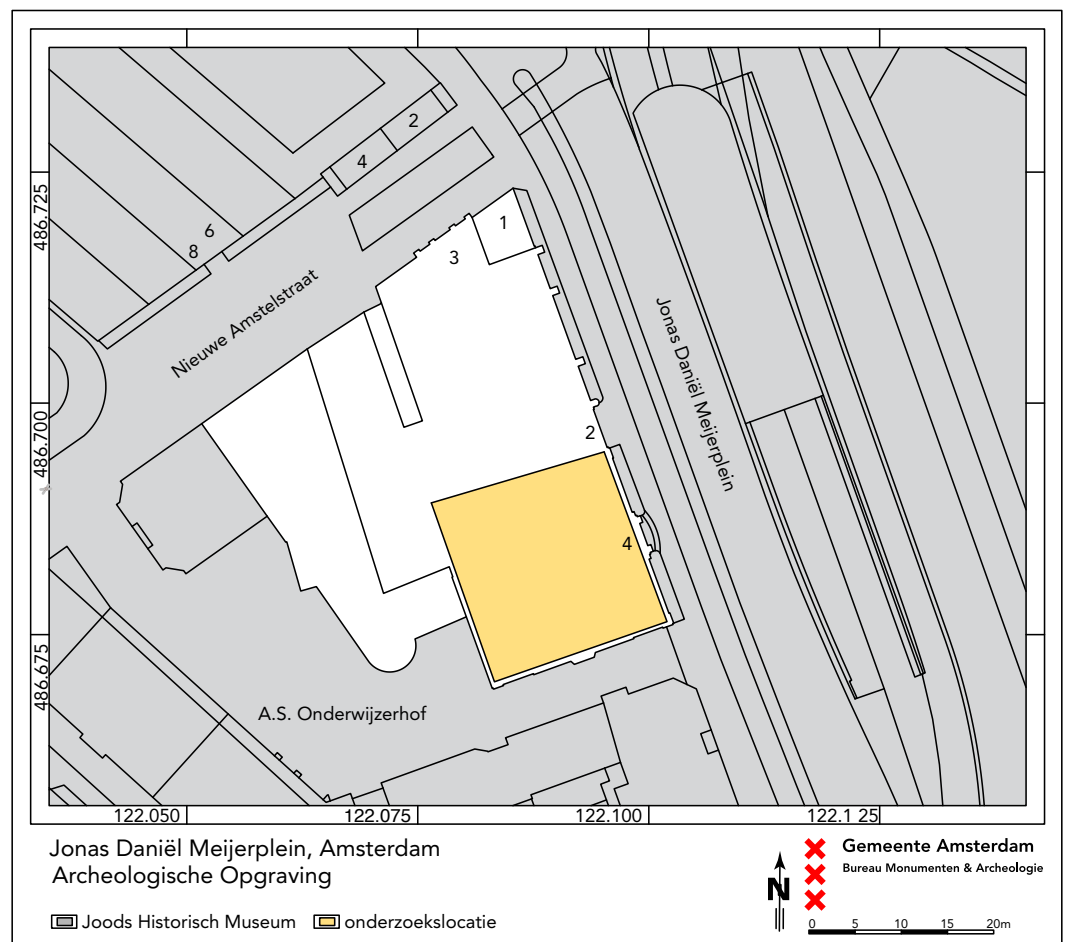

1 De vindplaats Jonas Daniël Meijerplein binnen het stadsdeel Amsterdam Centrum

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

1 Inleiding

In de kelder van de uit 1750 daterende Nieuwe Synagoge aan het Jonas Daniël Meijerplein is op 17, 23 en 24 februari en op 3 mei t/m 18 mei 2006 archeologisch onderzoek uitgevoerd door de afdeling Archeologie van Bureau Monumenten en Archeologie (BMA). Het gebouw behoort tot het Hoogduitse synagogencomplex waar nu het Joods Historisch Museum (JHM) is gevestigd. De opgraving was het gevolg van de verbouwing van het museum en vond plaats in opdracht van de Stichting Vrienden van het Joods Historisch Museum. De kruipruimte van de voormalige synagoge zou worden uitgegraven om als expositieruimte te kunnen dienen. Deze werkzaamheden brachten een zodanige bodemverstoring met zich mee, dat nader onderzoek nodig was voor documentatie en berging van eventuele archeologische overblijfselen. Voor het Hoogduitse synagogencomplex gold een hoge archeologische verwachting. Op deze locatie konden sporen voorkomen van een laat-16de-eeuwse stadswal en van 17de- en 18de-eeuwse bouwfases van verschillende synagoge gebouwen. Het onderzoek bestond uit een reeks

2 De onderzoekslocatie in de topografische situatie van 2006

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

waarnemingen bij de ontgravingen in de zuidelijke kelders van de Nieuwe Synagoge en een archeologische opgraving in de meest noordelijke kelderruimte vanwege de vondst van een ritueel bad, een mikwe, met bijbehorende structuren.

3 Detail van de stadsplattegrond van Balthasar Florisz van Berckenrode, 1625. Links de stadswal van 1592-1596 met de Sint Anthonispoort en het bastion waar later (na slechting van de wal en demping van de gracht) de Nieuwe Synagoge zou verrijzen (rood kader). Het eiland Vlooienburg werd omzoomd door de Amstel (boven), Verwersgracht (rechts), Houtgracht (onder) en Leprozengracht (links). Deze laatste twee grachten werden in 1883 gedempt en omgedoopt tot Waterlooplein. In 1981-1982 zijn de twee huizenblokken langs de Amstel opgegraven

2 Achtergronden, vraagstellingen en onderzoeksmethode

2.1 Achtergronden

De Tweede Uitleg

De onderzoekslocatie lag aan de oude oostelijke zeedijk die zich vanaf de Sint Anthonispoort (de latere Waag op de Nieuwmarkt) via de Jodenbreestraat in noordoostelijke richting langs het (latere) Jonas Daniël Meijerplein uitstreckte. In de 15de eeuw en 16de eeuw bestond het gebied buiten de oostelijke stadsmuur, die toen ter hoogte van de Kloveniersburgwal liep, uit drassige weilanden. In het laatste decennium van de 16de eeuw ontwikkelde zich hier een stedelijk gebied. Vanwege de stadsuitbreiding van de jaren 1592-1596 (de Tweede Uitleg) werd de locatie bij de stad getrokken. De oostzijde van de stad werd vergroot met vier eilanden waarvan het meest zuidelijke eiland Vlooienburg, gelegen in de bocht van de Amstel ter hoogte van het huidige Waterlooplein, voor woningbouw werd gereserveerd. De drie overige eilanden meer naar het IJ - Uilenburg, Marken en Rapenburg - werden ingericht met scheepstimmerwerven. Met de stadsuitbreiding werd ook in een nieuwe ommuring voorzien. De stenen stadsmuur werd volgens de toen geldende principes van het Oudnederlandse vestingstelsel vervangen door een aarden wal met bastions. Deze bouwwijze was voortgekomen uit een lange reeks van vestingbouwkundige innovaties tijdens de 16de eeuw. Ter hoogte van de onderzoekslocatie zou zich het zuidoostelijke bastion van de omwalling aan de rivier de Amstel bevinden.

Joodse gemeenschap in Amsterdam

De stadsuitbreiding was nodig doordat het aantal inwoners in korte tijd enorm was toegenomen vanwege immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden en andere delen van Europa. Tussen 1575 en 1625 verdrievoudigde de Amsterdamse bevolking zich van 30.000 naar 100.000 inwoners. Onder de nieuwkomers waren joden die Spanje en Portugal ontvlucht waren (de Sefardië). Zij vestigden zich vooral in het nieuwe stedelijke gebied dat bij de Tweede Uitleg was gecreëerd. Bij de verkoop van de eerste kavels op Vlooienburg in 1602 waren er nog geen Portugese joden onder de kopers, maar in 1650 bezaten ze 20% van het huizenareaal.¹ Vanaf circa 1630 vestigde zich een tweede groep joden in Amsterdam, de Askenaziem of Hoogduitse joden, afkomstig uit Midden en Oost-Europa. Ook zij kwamen op en rond Vlooienburg te wonen.

Vlooienburg: een archeologische blik in de joodse keuken

De materiële neerslag van deze nieuwe bevolkingsgroepen op Vlooienburg is teruggevonden in 106 beerputten die bij archeologisch onderzoek in 1981-1982 op het Waterlooplein zijn opgegraven. Beerputten zijn belangrijke archeologische informatiebronnen, omdat ze niet alleen als latrine gebruikt werden, maar ook als afvalput. De opgegraven gebruiksvoorwerpen leveren informatie over zaken als de inrichting van het huis, welstand en (soms) afkomst van de bewoners, terwijl zaden en botten inzicht geven in hun

Opgraving van een mikve in de Nieuwe Synagoge

4 Kosjerlood met kippenbot (WLO-266-22)

5 Pesach bord, Nederlandse faience, 1750-1775 (WLO-54-2)

6 Sabbatlamp, 1650-1675 (WLO-3-1)

7 Kleipijp, P. Salomos 1810 (WLO-132-2)

8 Lidmaatschapspenning Abraham bar Menachen, 1754 (WLO-127-4)

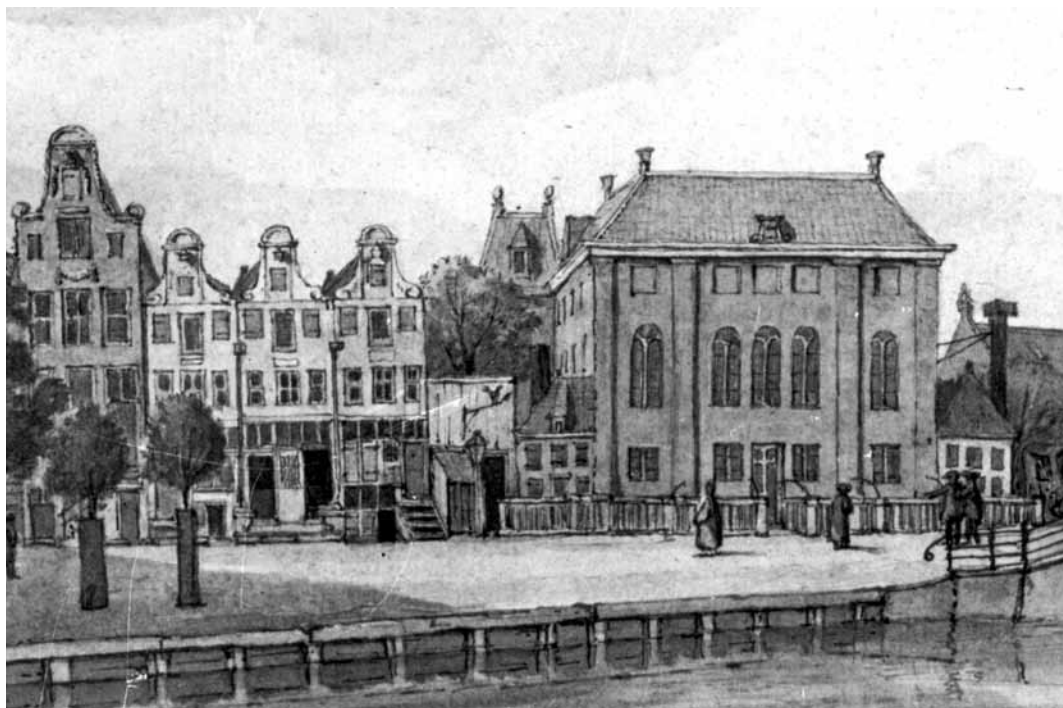
Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

voedingspatroon. Met name dat laatste aspect bood de mogelijkheid om joodse en niet-joodse huishoudens van elkaar te onderscheiden. De joodse spijswetten schreven namelijk de diersoorten voor die voor consumptie geschikt waren (herkauwers met gespleten hoeven en een aantal vogelsoorten zoals kip), evenals de geoorloofde (kosjere) wijze van slacht en bereiding. Uit 55 van de 106 beerputten is een specifiek joods eetpatroon naar voren gekomen, vier uit de periode 1600-1675 en 51 uit de periode 1675-1800. Hoewel geen van de putten uit de eerste periode restanten bevatten van specifiek joodse materiële cultuur, konden er vier op basis van het botmateriaal als kosjer aangemerkt worden.² Hierin ontbraken varkensbotten en schaaldieren en waren slechts bepaalde delen van het runderskelet (voorzijde) aanwezig. De 51 beerputten van na 1675 bevatten ook een reeks voorwerpen die duidelijk wezen op een joods consumptiepatroon. Het ging om kosjerloodjes waarvan 424 exemplaren zijn teruggevonden, gelijkmatig verdeeld over de beerputten van de twee zuidelijke huizenblokken van Vlooienburg. Deze merkloodjes, met aan één zijde de Hebreeuwse inscriptie kosjer en aan de andere zijde een letter-cijfer combinatie, werden aan het vlees bevestigd als bewijs van een kosjere slacht. De opgegraven exemplaren waren vooral afkomstig van de onderpoten van kippen. Het is bekend dat er al in 1632 een Portugees-joodse vleeshal op het eiland aanwezig was.³ Archeologisch kon niet worden aangetoond dat ook in die vroege periode loodjes werden gebruikt om het kosjere vlees te waarmerken, aangezien deze vondsten in de beerputten van voor 1675 niet voorkwamen. Een tweede, goed herkenbare vondstgroep in relatie tot de culturele achtergrond van de huishoudens was het Portugese faience. Gezien de grote hoeveelheid scherven in de beerputten uit de eerste helft van de 17de eeuw was dit serviesgoed uit Portugal toen volop verkrijgbaar op de Nederlandse markt en niet strikt voorbehouden aan Portugese joden. Het feit dat er Portugees (joodse) familiewapens op voorkwamen en er een relatie tussen het aardewerk en het land van herkomst was, kan er op duiden dat deze vondsten afkomstig waren van Sefardische huishoudens.⁴ Van Nederlandse makelij maar met een duidelijk joodse signatuur, waren twee faience pesach (joods Pasen) borden met Hebreeuws opschrift.⁵ Op het vrijwel complete exemplaar staat de aan Exodus ontleende tekst 'zeven dagen zult gij matzes eten', gevolgd door de toevoegingen 'vlees' en 'pesach'.⁶ Eveneens van ceremoniële aard was een geelkoperen sabbatlamp uit de periode 1650-1675.⁷ Een dergelijke olie-lamp hing centraal in de huiskamer en werd ontstoken bij het begin van de sabbat. Een tweetal geelkoperen lidmaatschapspenningen dienden voor begrafenissen binnen de joodse gemeente. Eén exemplaar uit 1754 behoorde volgens de inscriptie toe aan Abraham bar Menachen⁸, de andere aan Solomo ben Jozef.⁹ Onder het rookgerei tenslotte waren enkele pijpenkoppen met daarop een joodse naam geschreven.

Synagogenbouw aan de Deventer Houtmarkt

In de jaren 1656-1662 vond de laatste stadsuitbreiding plaats (de Vierde Uitleg) waarmee het halfcirkelvormig stadsplan van Amsterdam werd voltooid. Het voorlaatste uitbreidingsplan (de Derde Uitleg) van 1613, dat aan de westzijde van de stad had geleid tot de aanleg van de Jordaan, was abrupt bij de Leidsegracht beëindigd en werd nu voltooid met de oostelijke gordel van grachten die over de Amstel naar het IJ doorliepen. De nieuwe stadswal met gracht volgde het tracé van de huidige Singelgracht. De wal langs Vlooienburg werd enkele jaren later geslecht en de gracht gedempt. Het aangeplempte land aan de veldzijde van de voormalige Sint-Anthonispoort bleef niet lang braak liggen. De beide joodse gemeenschappen waren al geruime tijd op zoek naar een geschikte bouwlocatie voor een synagoge. Langs de randen van de Deventer Houtmarkt

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

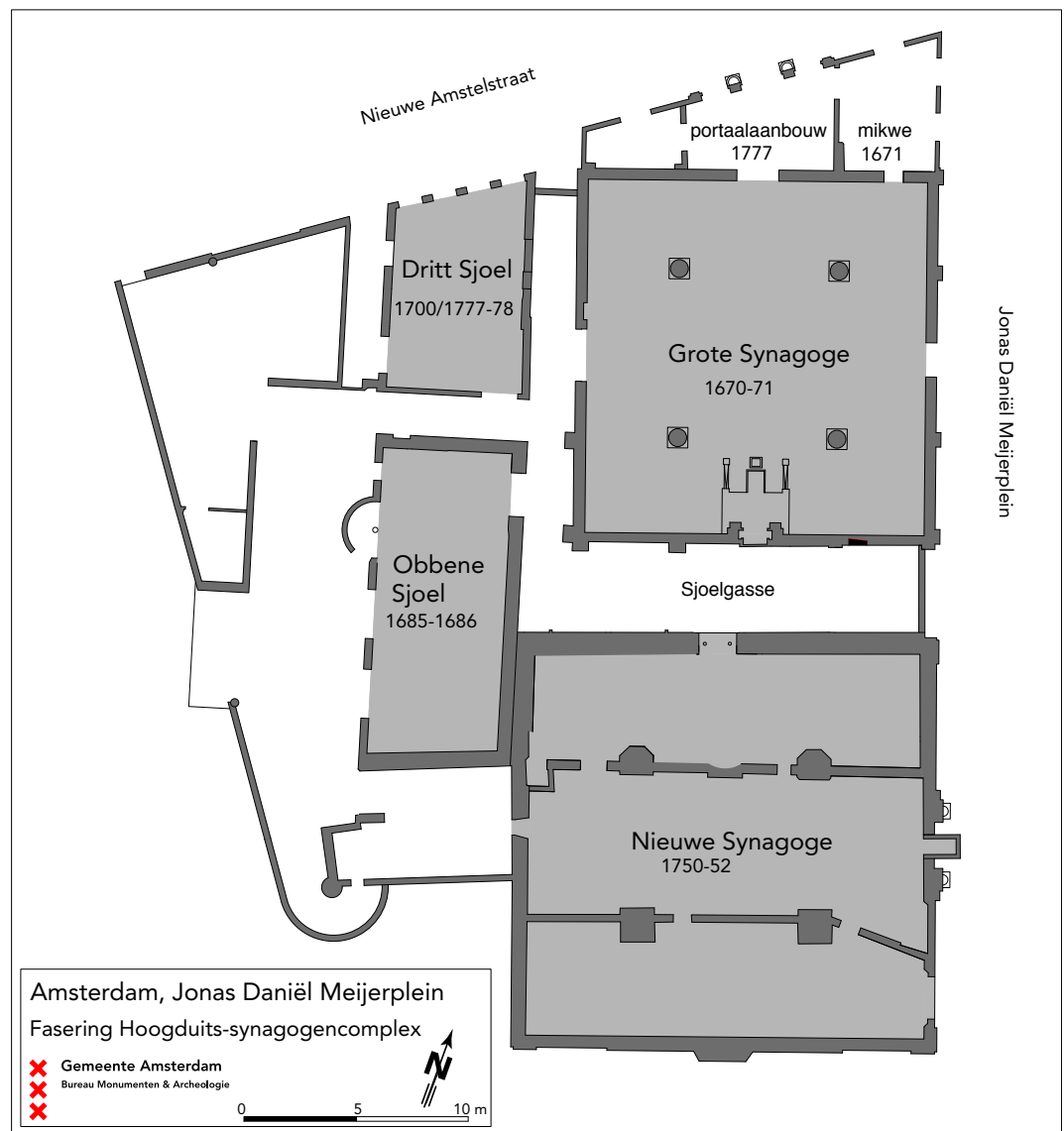

9 Detail van een tekening van de Grote Synagoge met naastliggende bebouwing, G. Lamberts, 1816 naar de situatie van voor 1730. In het kleine gebouw rechts van de synagoge bevindt zich het mikwe, links de kosterswoning. De hoge schutting ernaast onttrekt een nog onbebouwd perceel aan het zicht. Hier werd in 1730 een nieuwe Synagoge gebouwd. De drie huizen links daarvan werden even voor 1750 gekocht door de parnassiem. Het hoge huis geheel links behoorde toe aan opperrabbijn R. Arjeih Leib ben R. Saul en werd in 1750 aangekocht. Hier verscheen in 1750 de Nieuwe Synagoge

11 Gezicht op (v.l.n.r.) de Grote Synagoge (1752), het nieuwe mikwe (1752), de Grote Synagoge (1671) en het oude mikwe (1671). Detail van een gravure van Jan de Beijer, 1765

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

10 Overzicht van het Hoogduitse synagogencomplex

(het huidige Jonas Daniël Meijerplein) verrezen in 1671 en 1675 de synagogen van de achtereenvolgens de Hoogduitse en Portugese gemeente. In het navolgende staat, gezien de relatie met de onderzoekslocatie, het Hoogduitse synagogencomplex centraal.¹⁰

Hoogduitse synagogencomplex

In 1670 zag de Hoogduitse gemeente kans om vier percelen te verwerven op de hoek van de Deventer Houtmarkt en de Nieuwe Amstelstraat voor de bouw van een nieuwe synagoge. Deze werd op 25 maart 1671 ingewijd. Het gebouw, dat bekend staat als de Grote Synagoge, werd geflankeerd door twee kleine gebouwtjes: aan de noordzijde een ritueel bad (mikwe) en aan de zuidzijde een bestuurskamer (kaals stjob) en woning voor de koster (sjammes). Vanwege de groei van de gemeente was al snel sprake van ruimtegebrek. Dientengevolge werd in 1685 op het achterterrein een synagoge gebouwd die gevestigd was in de bovenverdieping van een vleeshal, de Obbene Sjoel. In 1700 volgde

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

de oplevering van een derde gebedshuis, de Driete Sjoel, langs de Nieuwe Amstelstraat. Een kwart eeuw later was opnieuw uitbreiding aan de orde. Ditmaal werden de parnasies¹¹ geconfronteerd met het feit dat mogelijkheden voor nieuwbouw in het omliggende gebied beperkt waren. Er was slechts nog één langgerekt perceel beschikbaar naast de kaals jtoeb (afb 9). Op 29 oktober 1729 werd de grond aangekocht en op 17 juli 1730 volgde de inwijding van de Nieuwe Synagoge, een gebouw van 6,5 bij 20 m. Deze sjoel strekte zich uit van de Deventer Houtmarkt tot aan de Obbene Sjoel. Over de inrichting merkt Van Agt op dat wellicht sprake was van een dwarsgerichte ruimte met galerijen tegen de kopse gevels.¹² Het bleek slechts een tijdelijke oplossing. Er werd naarstig naar mogelijkheden gezocht om het gebouw te vergroten.

Rond 1749 werden drie aan de oostzijde van de Nieuwe Synagoge gelegen huizen aangekocht en in 1750 volgde een vierde. Deze laatste was eigendom van opperrabbijn R. Arjeih Leib ben R. Saul, die er een huissynagoge voor Poolse joden had. De vier huizen moesten vervolgens plaatsmaken voor een sjoel van 21 bij 21 m, waarvan het ontwerp vermoedelijk van de hand van stadsbouwmeester Frederik Maybaum was. Deze Nieuwe Synagoge (of Neie Sjoel), gekarakteriseerd door een opvallende centrale lichtkoepel, werd op 25 maart 1752 ingewijd. De Tweede Wereldoorlog betekende het dramatische einde van het gebruik van het complex. Van de leden van de Joodse Gemeente overleefde slechts een enkeling de deportaties en vernietigingskampen. De leeggeplunderde karkassen van de vier synagogen bleven achter in een geheel ontvolkte en vervallen buurt. In 1954 werd de gemeente Amsterdam eigenaar van het complex en na diverse tijdelijke bestemmingen vond het Joods Historisch Museum er in 1987 een nieuwe behuizing. Bij de daaraan voorafgaande restauratie werd het pandje tussen de sjoels aan het Jonas Daniël Meijerplein gesloopt om plaats te maken voor een openbare met glas en staal overdekte doorgang tussen de Grote, Nieuwe, Obbene en Driete Sjoel. De Grote Synagoge en de Nieuwe Synagoge hebben tegenwoordig de status van Rijksmonument.¹³

Een mikwe: achtergronden

Een vast onderdeel van synagogen(complexen) was een mikwe, een ritueel bad voor onderdompelingen om geestelijke reinheid te verkrijgen. Reinheid en onreinheid zijn begrippen die nauw omschreven zijn in de 613 geboden en verboden van de Tora (joodse wet). Een onderdompeling in het mikwe was nodig in een aantal specifieke situaties:

- Bij het ingaan van een nieuwe levensfase zoals het huwelijk of bekering tot het jodendom;
- Gehuwde vrouwen zijn verplicht om na de maandelijkse menstruatieperiode het mikwe te bezoeken, alvorens zij weer seksueel contact mogen hebben met hun echtgenoten;
- Alhoewel mannen niet verplicht zijn om zich onder te dompelen in het mikwe maken met name orthodoxe mannen er wel gebruik van voorafgaand aan feestdagen en op vrijdag om rein de sjabbat in te gaan;¹⁴
- Door niet-joden vervaardigd eetgerei mag pas in een joods huishouden gebruikt worden na reiniging in het mikwe.

Dientengevolge had het mikwe een centrale positie binnen het joodse leven. In tegenstelling tot een gebedshuis, waarvoor zo nodig kon worden volstaan met een huissynagoge, was de beschikbaarheid van een mikwe dan ook onontbeerlijk voor de godsdienstbeoefening van een joodse gemeente. Tegenwoordig worden mikwa'ot vrijwel

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

12 De Grote Synagoge op een gravure uit 1694. Goed zichtbaar is de aanbouw met hoge schoorsteen waarin het mikwe uit 1671 zich bevond

13 Het bassin van het mikwe uit 1671 is tegenwoordig onderdeel van de museum inrichting

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

alleen nog gebruikt door orthodoxe joden en is het aantal flink gereduceerd.

Een mikwe moet een vaste, in de grond verankerde en zodoende niet verplaatsbare, bak zijn. Bij onderdompeling in het gevulde bad staat moet het waterniveau tot onder de oksels reiken en dient het lichaam in z'n geheel in een maal onder water te gaan. Het vullen ervan is gebonden aan een aantal voorschriften. Zo dient het eerst vol te vloeien met tenminste 40 se'a (circa 500 liter) stromend water dat rechtstreeks uit een natuurlijke bron afkomstig is. Vervolgens mag al dan niet verwarmd (kraan)water worden toegevoegd.

Mikwa'ot in het Hoogduitse synagogencomplex

Het mikwe van de Grote Synagoge was ondergebracht in een apart vierkant gebouwtje met schilddak en hoge schoorsteen aan de zijde van de Nieuwe Amstelstraat. Volgens het bestek was het mikwe ingericht met 'het bad ende de pompen, watersteen ende wat daeraen dependeert'.¹⁵ Een eind 18de-eeuwse boedelbeschrijving handelde ondermeer over een koperen stookketel, een koperen koker en een ijzeren oven.¹⁶ Volgens deze bron bevond de toegang tot het badhuis zich onder de trap naar de noordoostelijke vrouwengalerij. In 1777 werd dit gebouwtje ingrijpend verbouwd, maar de 'oven en Kaggel in het bad geplaatst' bleven intact.¹⁷ In de loop van de 19de eeuw raakte het mikwe in onbruik en verdween het bij een verbouwing uit het zicht. Bij restauratiewerkzaamheden van het museum in de tachtiger jaren van de 20ste eeuw kwam het bad weer tevoorschijn. Het bleek te gaan om een eenvoudige constructie: een rechthoekige met witte plavuizen betegelde stenen bak, in de lengterichting door een tussenmuur opgedeeld in twee bassins.

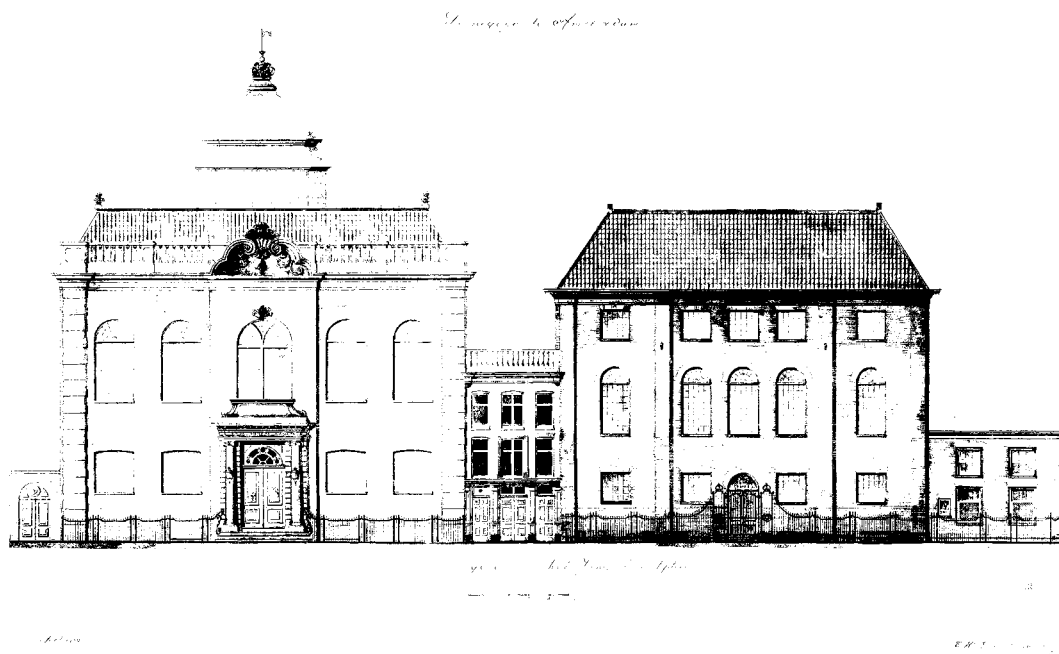
Bij de bouw van de Nieuwe Synagoge werd, zo blijkt uit het aannemingscontract van 2 maart 1752, een tweede mikwe gebouwd ter plaatse van de voormalige kosterwoning tussen de Grote en Nieuwe Synagoge.¹⁸ De bouw was in handen van Arnold van Sprang, metselaarsbaas, en Jan Kloppenburg, timmerman.¹⁹ Het nieuwe mikwe was bestemd voor betalende lidmaten, terwijl het oude voortaan diende voor de onderdompeling van niet-leden van de gemeente. Van dit mikwe zijn bij de 20ste-eeuwse verbouwing van het museum geen sporen ontdekt.

2.2 Vraagstellingen en methodiek

Voor de verbouwing werd de kruipruimte van de kelder met een oppervlak van ca 350 m² verdiept. Hier waren drie van elkaar gescheiden ruimten, die in het navolgende van zuid naar noord worden aangeduid met de letters A, B en C. Gezien het bodemverstorende karakter van deze werkzaamheden en het feit dat de verbouwing niet voorzag in behoud van archeologische waarden in situ, was archeologisch onderzoek ingepland om tijdens de ontgraving eventuele archeologische sporen en vondsten te documenteren. Het onderzoek richtte zich op enkele verschillende aspecten:

- de aard, toestand en datering van archeologische overblijfselen in de kelder en onder het gebouw, zoals ophogingslagen, afvalstort, bouwresten, beerputten of andere structuren,

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

14 Restauratietekening (C.W. Royaards, architect, 1952) van de gevels van de Grote Synagoge (rechts) met het bijbehorende mikwegebouw rechts ernaast en de Nieuwe Synagoge (links) met tussen beide synagogen het nieuwe mikwe, dat in 1752 op de plaats van de kosterwoning was gebouwd

Joods Historisch Museum, Amsterdam

15 'Het bad der Hoogduitsche Jooden, te Amsterdam', gravure van Casper Philips Jacobz. naar P. Wagenaar, 1783. De afbeelding toont één van de twee mikwa'ot in het synagogencomplex, maar het is niet duidelijk of het om het 17de-eeuwse mikwe van de Grote Synagoge of het 18de-eeuwse bad van de Nieuwe gaat

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

- de informatie die archeologische sporen bieden over de bebouwing en bewoning van dit stedelijke gebied
- de informatie die de archeologische vondsten specifiek verschaffen over de ontwikkeling en het gebruik van het Hoogduitse synagogencomplex.

In de ruimten A en B waren slechts sporadisch archeologische sporen aanwezig, waarvan de documentatie kon worden uitgevoerd tijdens de civieltechnische werkzaamheden van de ontgraving. In ruimte C daarentegen kwam een dichte en samenhangende verspreiding van archeologische overblijfselen aan het licht, waaronder het bassin van een mikwe. Gezien het unieke karakter en de context van deze sporen was een archeologische opgraving voor ruimte C nodig die separaat in de bouwplanning werd ingepast. Het veldwerk is uitgevoerd volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 2.2. Vlakken zijn gedocumenteerd middels digitale fotografie en tekeningen op schaal 1:20.

3 Resultaten

3.1 Sporen, structuren en vondsten

Fasering

Tijdens het onderzoek zijn 66 sporen (S) gedocumenteerd, die verband hielden met verschillende (bouw)ontwikkelingen op de locatie. Hierin zijn twee hoofdperiodes te onderscheiden:

- 1 Van stadswal naar woningen 1592-1730;
- 2 Uitbreiding Hoogduits synagogencomplex 1730-heden.

Ondanks het feit dat er voorafgaand aan de bouw van de Nieuwe Synagoge halverwege de 18de eeuw grondig is gesloopt, konden toch verschillende structuren worden achterhaald die waren terug te voeren op de oorspronkelijke 17de-eeuwse parcellering. Het ging om vier verschillende percelen die in het navolgende van noord naar zuid zijn aangeduid met de nummers 1 t/m 4. Perceel 1 in kelderruimte C betrof het tot 1730 braakliggend terrein waarop de eerste (kleine) versie van de Nieuwe Synagoge verrees. Op de percelen 2-4 (in de ruimtes A en B) stonden de drie huizen die de parnassiem kort voor 1750 aankochten voor de uiteindelijke bouw van de Nieuwe Synagoge.

Fase 1: van stadswal naar woningen 1592-1730

De vroegste activiteiten op het terrein werden gemarkeerd door een pakket van veen en kleiplaggen, aangetroffen op gemiddeld 1,15 m ÷ NAP aan de westzijde van ruimte

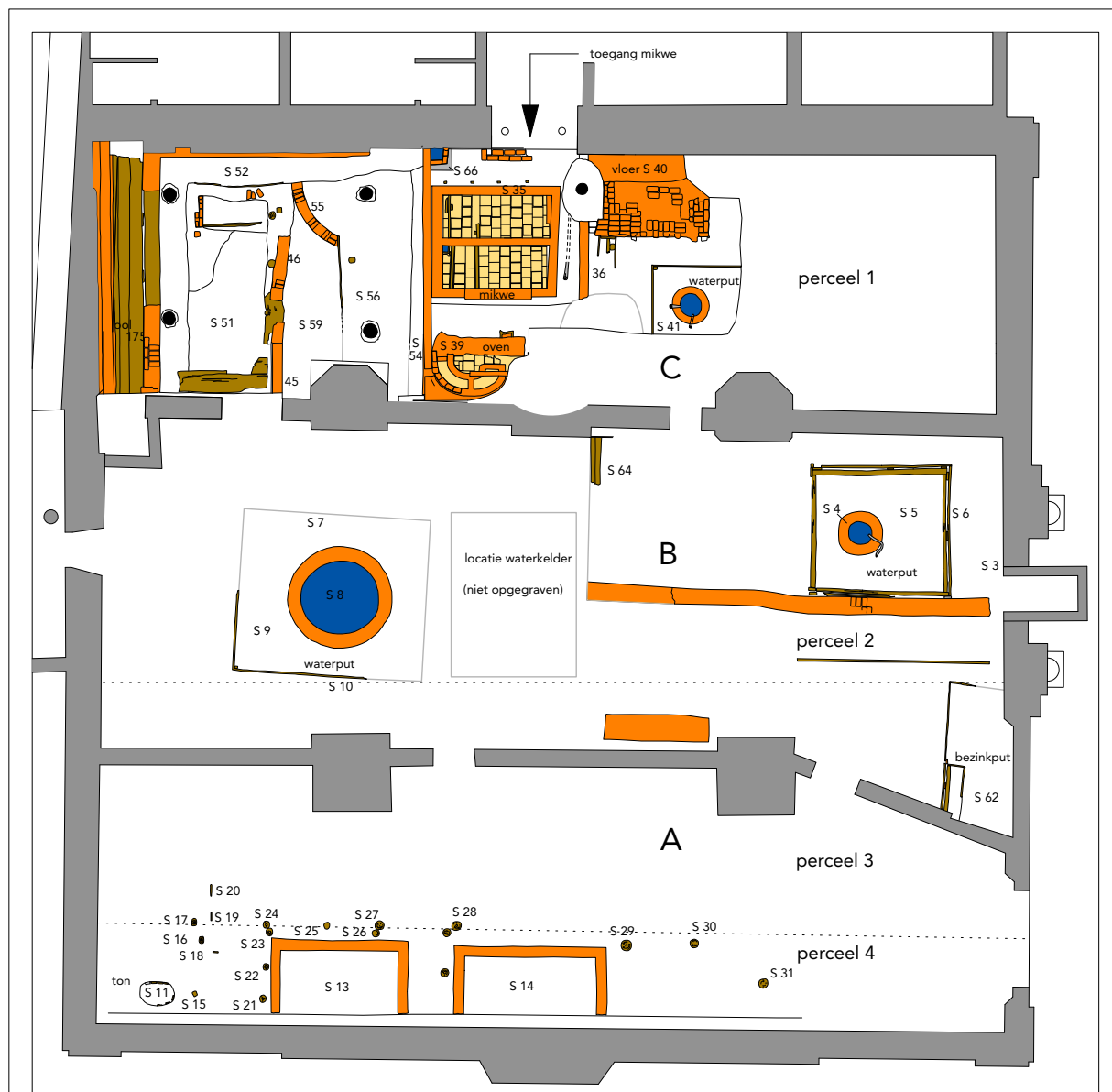

16 Majolica pannenkoekenschotel uit ophogingslaag S 56 (JDM-8-1), 1620-1630

17 Kom van Chinees porselein uit ophogingslaag S 56 (JDM-8-2), ca. 1675-1700

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

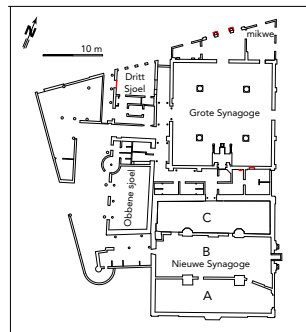
Amsterdam, Jonas Daniël Meijerplein
Archeologische opgraving Nieuwe Synagoge
Vereenvoudigde sporenkaart

- muur
- vloer
- hout
- kelderruimte
- perceelgrens 1671 - 1750
- Nieuwe Synagoge
- spoornummer
- NAP-hoogte

Gemeente Amsterdam
 Bureau Monumenten & Archeologie

0m 5m

18 Vereenvoudigde sporenkaart

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

19 Overzicht van het vlak in het westelijk deel van ruimte C, gezien naar het oosten richting straat. Op de voorgrond de deels gesloopte, deels verzakte muur S 46, daarachter de rand van een uitgebroken (water)put. Op de achtergrond ligt het midden-18de-eeuwse mikwe

20 De waterput (S 8) in het voorhuis van perceel 2, die was afgedekt met een natuurstenen plaat. Op de voorgrond is de loden pijp te zien waarmee het water werd opgepompt

21 Detail van tekening van G. Lamberts, 1816 (afb. 9), met het 17de-eeuwse pand met souterain waarin de waterput was gesitueerd

Opraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

C (S 51). Opvallend was dat de oostelijke begrenzing samenviel met een latere muur (S 46), waarvan de onderste lagen metselwerk, het sterk verzakte langshout en de palen resteerden. Aangezien op basis van een historische kaartprojectie de begrenzing van het ophogingspakket overeen leek te komen met het tracé van de linkerflank van het bastion (afb. 3), kunnen de plaggen worden geïnterpreteerd als een mogelijk overblijfsel van dit aardwerk of de aan de veldzijde gelegen oeverzone. De rest van het terrein werd gekenmerkt door een afwisseling van ophogingslagen van zware klei en sporen van diverse bouw- en sloopactiviteiten. Een dergelijke laag, S 56, bevatte vondstmateriaal uit de periode 1620-1700. Het ging om kleipijpen, roodbakkend aardewerk, majolica en Chinees porselein. Een opmerkelijk stuk was de spiegel van een majolica pannenkookschotel met op de voorzijde in blauw op wit het christelijke monogram IHS (JDM-8), waarschijnlijk afval afkomstig van een locatie elders in de stad en niet specifiek uit deze (joodse) buurt. Vergelijkbare fragmenten zijn aangetroffen in de afvalstort van Haarlemse plateelbakkers en werden in 1620-1630 gedateerd.²⁰ Uit het laatste kwart van de 17de eeuw dateerde een kom van Chinees porselein met daarop een floraal motief in blauw op wit (JDM-8).

In ruimte C (perceel 1) was een verscheidenheid van muurresten aanwezig die uit de periode 1670-1730 dateerden. De archeologische resten maakten duidelijk dat in het westelijk deel van perceel 1, dat volgens een prent (zie afb. 9) voorafgaand aan de bouw van de Nieuwe synagoge met een hoge schutting was afgezet en braak zou liggen, een klein gebouwtje stond waarvan twee één-steens muren (S 46 en 65) resteerden. Een hierbij behorende water- of beerput (S 55) was in de eerste helft van de 18de eeuw grotendeels gesloopt. Het muurwerk van de één-steens putmantel was grotendeels verdwenen en de put was opgevuld (ter hoogte van het vlak) met hetzelfde materiaal als het omliggende ophogingspakket (S 56). Uit de resterende mantel bleek dat het om een omvangrijke put ging met een diameter van ca 3,40 m.

Op perceel 2 zijn de sporen van een muur (S 2) en twee waterputten (S 4 en S 8) aangetroffen. Het betrof een twee-steens muur, opgetrokken in oranje baksteen (S 2)²¹, die oost-west was georiënteerd en over een lengte van 7 m kon worden vrijgelegd. Deze muur vormde de zuidelijke zijmuur van het pandje dat in 1749 was aangekocht als bouwgrond voor de Nieuwe Synagoge. Aan de straatzijde werd de muur doorsneden door de voorgevel van de Neie sjoel. Direct ten noorden van de muur en aan de straatzijde lag een gemetselde waterput S 4 (doorsnede 0,96 m), opgetrokken in harde gele klinkers²² en afgedekt met een natuurstenen plaat. De put bleek na het in onbruik raken niet te zijn dichtgestort en was 6,20 m diep. Het water werd getapt met een pomp, zoals kon afgeleid van de loden buis die in de put was aangebracht. De bakstenen schacht was ingebed in een kleimantel (S 5) met een houten bekisting van 3 x 2,70 m (S 6). De waterput was gesitueerd binnen het pand dat rond 1750 was afgebroken en had oorspronkelijk in het voorhuis dicht bij de straat gelegen. De archeologische aanwijzingen voor een dergelijke inpandige ligging lijken aan te sluiten bij iconografische gegevens. Een tekening van de bebouwing van voor 1750 toont het desbetreffende pand met een souterrain verdieping en een ingang naar beneden vanaf de straat (afb. 9 en 21). Verder beschikte het pand op het achterterrein over een waterkelder en een tweede bakstenen waterput (S 7) met een doorsnede van 2,25 m. Deze put dateerde uit de 17de of 18de eeuw, terwijl de vulling ervan laat-20ste-eeuws was en vermoedelijk tijdens de verbouwing van 1987 in de put was gestort. Deze put was, evenals het inpandige exemplaar,

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

omgeven door een kleimantel (S 9) binnen een vierkante houten bekisting (S 10). Op perceel 3 in ruimte B resteerde slechts een fragment van een oost-west, dwars op de straat, georiënteerde muur (S 63). Aan de straatzijde lagen enkele houten structuren waaronder een bezinkput.

In ruimte A zijn sporen van perceel 4 aangetroffen: de fragmenten van twee rechthoekige kelders (S 13 en S 14) en de funderingspalen (S 21-31) van een noordelijke zijmuur en een westelijke achtermuur. Zowel de kessen als het langshout waren geheel verwijderd bij de bouw van de synagoge in 1750. Achter het huis lag een houten put (S 11) met een vulling van hoofdzakelijk zand. Tussen de put en de fundering liep een noordwest-zuidoost georiënteerde beschoeiing van gekantrechte palen en rechtopstaande planken (S 15-20). Alle sporen tekenden zich af tegen een zich over de gehele ruimte uitstreckende laag van donkerbruin grijs kleiig zand, waarin geen insteken of uitbraaksleuven voorkwamen en die als afdeklaag in de kruipruimte was aangebracht.

Fase 2: uitbreiding Hoogduits Synagogencomplex 1730-heden

In ruimten A en B bleek de oorspronkelijke bebouwing van percelen 2 t/m 4 in 1750 grondig gesloopt. Alleen dieper gefundeerde delen, zoals de kelders op perceel 4 en de waterputten op perceel 2 bleven gespaard. Ook van de bouwactiviteiten op perceel 1 (in ruimte C), waar zich 20 jaar eerder de eerste fase van de synagoge nieuwbouw had voltrokken, zijn geen archeologische resten teruggevonden. De sporen van de bouw van 1750-1752 waren daarentegen talrijk. Er kwamen verschillende bouwelementen vrij die een nieuw inzicht boden in de inrichting van dit deel van het gebouw: langs de westelijke achterwand liep een riool, halverwege de kelder bevond zich een door twee binnenmuren afgescheiden ruimte met een mikwe en een oven ernaast en in de oostelijke ruimte lagen een bakstenen vloer en een waterput.

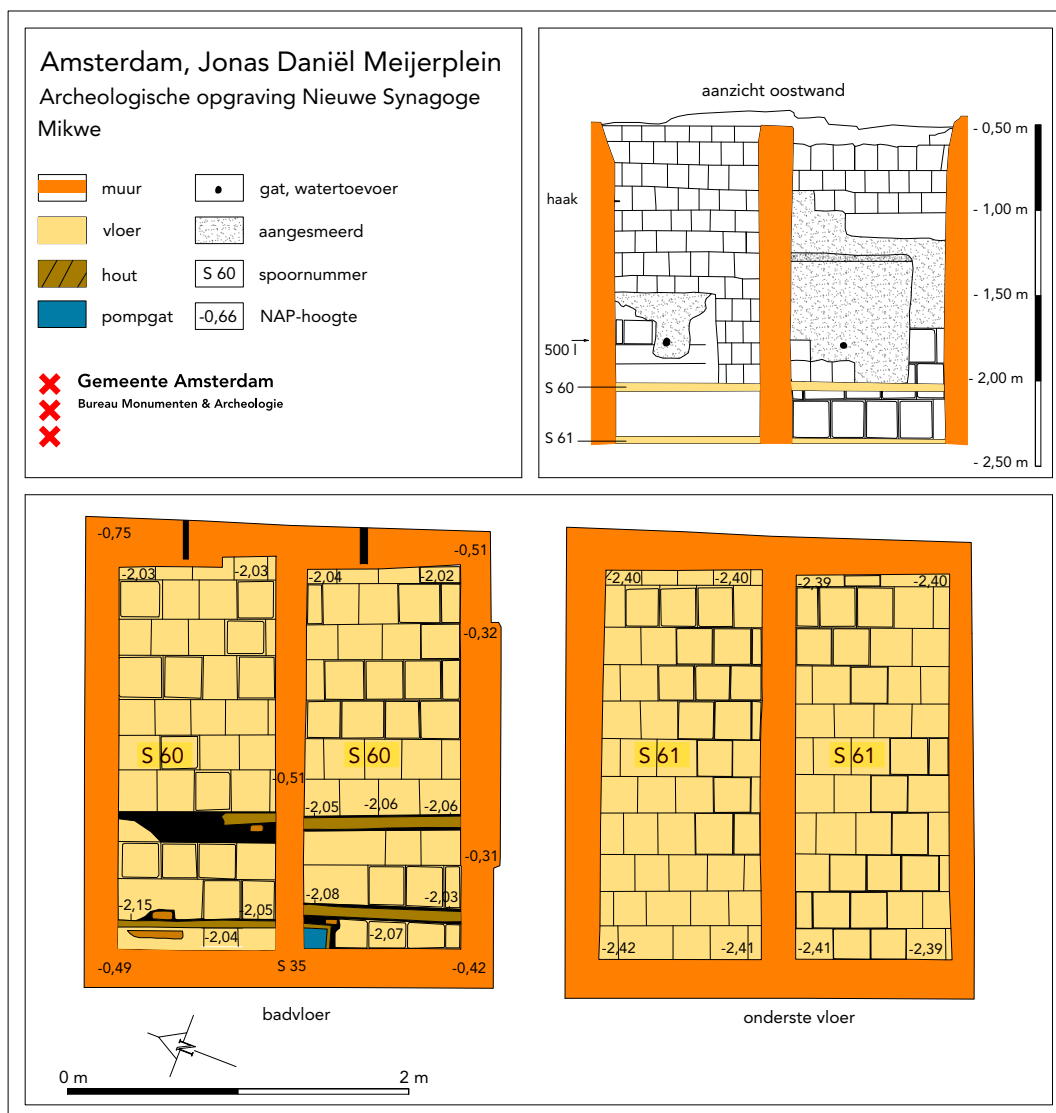
Mikwe

Middenin ruimte C bevond zich een ongeveer 2 m diepe, rechthoekige gemetselde bak (S 35) van 2,70 x 2,40 m waarvan de rand tussen 0,42 tot 0,75 m ÷ NAP lag en de bodem op 2,40 m ÷ NAP. De bak zelf was met een halfsteens muur opgedeeld in twee compartimenten van 2,22 x 0,92 x 1,56 m en 2,28 x 0,92 x 1,65 m en de buitenzijde was bekleed met planken. Deze constructie deed in eerste instantie denken aan een waterkelder, een veelvoorkomend fenomeen in 18de-eeuws Amsterdam. Nader onderzoek bracht allerlei afwijkende kenmerken aan het licht. Allereerst ontbrak ieder spoor van een gewelf, waarmee waterkelders normaliter waren overkluisd. Door een dergelijk gewelf liepen vaak twee loden buizen naar het bassin, één voor de aanvoer van water en een tweede voor het oppompen ervan. Bij deze bak was van een binnenwaartse kromming (gewelf) geen sprake en bogen de wanden van de lange zijden en oostelijke korte wand zelfs licht naar buiten. Bovendien ontbraken de voornoemde loden buizen. Overeenkomsten in vorm en omvang met het deels bewaarde rituele bad van de Grote Synagoge op de hoek van de Nieuwe Amstelstraat (afb. 13) wezen in de richting van een mikwe. Dit vermoeden werd bevestigd door andere voor waterkelders ongebruikelijke eigenschappen, onder meer van de bodem. Die leek een standaard constructie van rode plavuizen van 22 x 22 cm (S 60), maar bleek te bestaan uit een dubbele vloer. De plavuizen waren gelegd op een 20 cm dik ophogingspakket van lichtgrijs zand dat was gestort op de eigenlijke bodem van de bak die met soortgelijke plavuizen was bekleed (S 61).

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

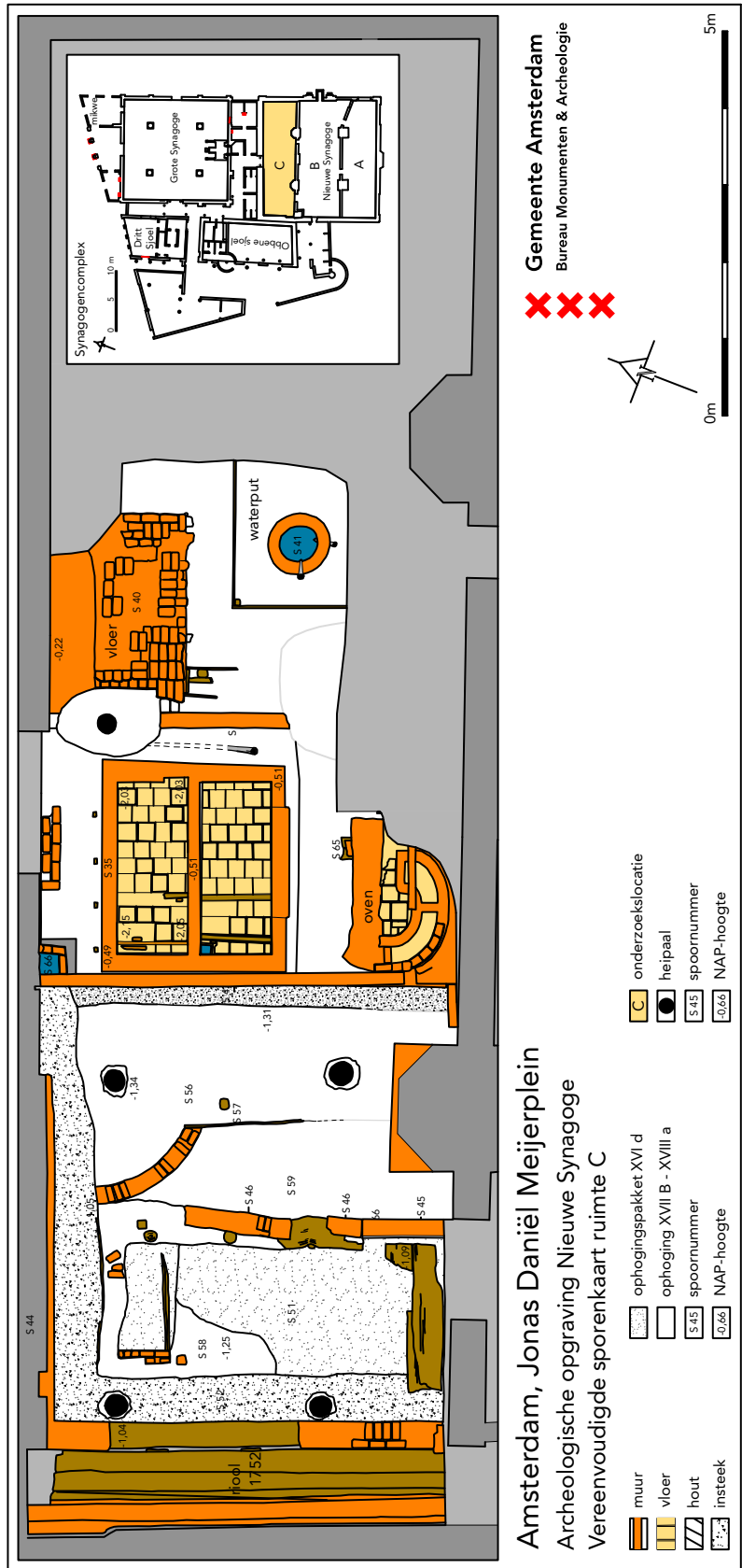
De bovenste opgehoogde vloer, de eigenlijke badvloer, liep licht af in zuidwestelijke richting, in tegenstelling tot de onderste vloer die waterpas was, zoals ook het geval bij waterkelders. In het zuidelijke bassin bevond zich op het laagste punt in de oostelijke hoek een vierkant gat, deels bekleed met twee aan elkaar bevestigde plankjes. Het gat liep door tot op de onderste plavuizen vloer van de bak. In beide bassins lagen in het lagere deel twee balkjes in de breedterichting. Deze rustten op houten paaltjes die reikten tot op de onderste vloer. Even opmerkelijk was ook de betegeling van de wanden; in het zuidelijke bad waren er rode plavuizen tot 60 cm boven de onderste vloer, terwijl de rest van het bassin en evenals de wanden van het andere bassin met witte tegels van 12,8 x 12,8 x 0,8 cm waren bekleed.

Beide bassins hadden een tapgat voor watertoevoer in de oostelijke kopse wand. In het noordelijke bad was de toevoer dichtgezet, maar in het zuidelijke bad nog als een gat zichtbaar. De toevoergaten zaten op 25 tot 30 cm boven de badvloer en markeerden het niveau van het kosjere water, waarvan eerst 500 liter in het bad hoorde te stromen.

22 Grondplan en muuraanzicht van het opgegraven mikwe

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

24 Binnenmuur S 42 (voorgond), het daar tegenaan gebouwde mikwe, rechts de oven en op de achtergrond de waterput waaruit het bad waarschijnlijk gevuld werd, gezien richting straat (noordoosten)

25 Het mikwe, gezien naar het noordoosten. In de achterwand van elk bassin zaten de gaten van de water-toevoer

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Rond elk toevoergat zat een rechthoekige verdikking van circa 4 cm in het onderste deel van de kopse wand van beide bassins. Er kon niet duidelijk worden vastgesteld hoe de watertoevoer was geregeld, maar hemelwateraanvoer was de meest voor de hand liggende optie. Ingesloten tussen de muur waartegen het bad gebouwd was (S 42) en de noordmuur van de synagoge bevond zich een gemetselde bak (S 66), die eveneens in het opgaande werk zichtbaar was. Mogelijk was er sprake van een koker die natuurlijk stromend water vanaf de dakgoot naar de badruimte leidde waarmee het bad tot een volume van 500 liter gevuld kon worden. Nadat dit peil was bereikt werd het bad bijgevoerd met water dat misschien afkomstig was uit de ten oosten van het mikwe gelegen waterput. De bassins konden alleen met een trap worden betreden, maar hiervan zijn geen resten teruggevonden. Het is zeer aannemelijk dat er een lichte, wellicht uitneembare trap was die rustte op de houten dwarsbalken in de vloer. In de noordmuur van het noordelijke bassin tenslotte was een ijzeren haak aangebracht op 1,05 m boven de badvloer, maar hiervan is het nut niet direct duidelijk.

Het mikwe was oorspronkelijk in een afgescheiden ruimte gesitueerd. Het bad werd aan de westzijde begrensd door een, op funderingsniveau, één-steens en in het opgaande werk halfsteens muur (S 42), die over de volle breedte van de kelder liep. Het bad was hier met de westelijke kopse kant tegenaan gezet. De enige toegang tot de badruimte was een doorgang die nu nog op straatniveau in de noordelijke muur van de Nieuwe Synagoge aanwezig was en uitkwam in het gebouwtje dat in 1752 als mikwe naast de synagoge was gebouwd.

Oven

Aan de zuidkant van het mikwe en tegen de dwarsmuur van de kelder aan bevond zich het halfcirkelvormige restant van een bakstenen oven (S 39). De oven was oorspronkelijk rond en lag direct tegen het bad aan. Binnen de oven was een centrale stookruimte, een stookgang aan de oostkant en rondom het geheel liep een stenen rand waarop een ketel kon worden geplaatst. Hier kon water voor het bad worden verwarmd. Sporen van een schoorsteen zijn niet waargenomen. Een vergelijkbare 18de-eeuwse oven is in 2002 opgegraven in de Caepse Kas van de Hortus Botanicus in Amsterdam, die diende om de lucht in kas te verwarmen.²³

Vloerniveau kelderruimte

Van de oorspronkelijke vloer van de badruimte was door latere ingrepen niets bewaard gebleven. Desondanks kon de hoogte ervan nog wel vastgesteld worden. Op een deel van de synagoge-zijmuur zaten namelijk nog witte tegels, die waarschijnlijk een overblijfsel waren van de oorspronkelijke bekleding van het badvertrek. De onderste rij tegels was op een niveau van 0,22 m ÷ NAP aangebracht, wat een indicatie was het niveau van het toenmalige vloeroppervlak. Op datzelfde hoogte lag de (kelder)vloer aan de oostkant van het mikwe die uit een aantal lagen bakstenen was samengesteld (S 40). De bakstenen rustten op een houtconstructie van twee lagen planken met tussenliggende dwarsbalken.

Riool

Langs de westmuur van ruimte C liep over een 5 m lang riool dat oorspronkelijk was overkluisd. Alleen de vloer was bewaard, die bestond uit in de lengterichting gelegde planken op enkele dwarsbalken, en de anderhalf-steens dikke zijmuren met aanzetten

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

van het gewelf. De vloer had een gering verloop, van 1,00 naar 1,04 m ÷ NAP, in zuidelijke richting. Het riool was gebouwd in een 0,60 m brede insteek (S 52) die aan de noordzijde overging in de insteek van de noord(zij)muur van de synagoge. Deze werd hier begrensd door een houten bekisting, iets wat ook in de ruimten A en B is vastgesteld. Het riool was in de jaren 1750-1752 aangelegd ten tijde van de bouw van de Nieuwe Synagoge.

26 Zuidoostelijk bassin van het mikwe, gezien richting zuidwesten, na gedeeltelijke verwijdering van de badvloer. Op de onderste vloer staan houten paaltjes die de dwarsbalken dragen. Tussen deze vloer en de badvloer ligt een pakket van schoon grijs zand. In de rechter bovenhoek bevindt zich het afvoergat

27 Toevoergaten in van links naar rechts het noordelijke en het zuidelijke bad. Goed zichtbaar zijn beide vloerniveaus

28 Het halfronde restant van de ovenwand

4 Synthese en conclusies

Het 18de-eeuwse mikwe onder de Nieuwe Synagoge is geen op zichzelf staande constructie, maar te plaatsen in een lange traditie van mikwe-bouw. In Duitsland, waar de mikwa'ot van Worms, Speyer en Keulen tot de 12de-eeuw zijn terug te voeren, is een duidelijke ontwikkeling in de mikwe architectuur te zien. Laatmiddeleeuwse mikwa'ot kenmerkten zich door een diep gelegen bad dat bereikbaar was via een trapkoker (Keulen) of gang (Worms en Speyer).²⁴ De diepte werd bepaald door het peil van het grondwater waarvan gebruik gemaakt werd. In Friedberg had dit tot gevolg dat de badvloer 24,97 m onder het staatsniveau kwam te liggen.²⁵ Naast deze vaak monumentaal uitgevoerde badinrichtingen werden vanaf de 16de eeuw eenvoudige kelder mikwa'ot gebouwd. In die periode ontstond tevens de tendens om het mikwe op te nemen in het synagogegebouw. Met deze bouwtradities kwamen Hoogduitse joden in de eerste helft van de 17de eeuw naar Amsterdam.

4.1 Mikwa'ot in archeologisch perspectief

Hoewel mikwa'ot nog zichtbaar zijn in diverse Nederlandse synagogen, zijn er maar een gering aantal archeologisch gedocumenteerd (opgegraven). Hiertoe behoren die van Gorinchem, Amersfoort, Utrecht evenals op het eiland St Eustatius. Deze baden vertegenwoordigen drie typen; enkelvoudige rechthoekige structuren (Gorinchem, St Eustatius), twee naast elkaar gelegen bassins (Amsterdam, Amersfoort) en een rond bad (Utrecht).

In de Kwekelstraat in Gorinchem is in 2000 naast de 19de-eeuwse synagoge het bijbehorende mikwe opgegraven (afb. 29). Het betrof een rechthoekige bad van 2 x 1,5 m dat aan de kopse kant was te betreden via een aantal (minimaal drie) traptreden. De vloer was met rode plavuizen geplaveid. De waterafvoer verliep via een overloop en een gemetselde goot.²⁶ Een vergelijkbaar mikwe is in 2005 teruggevonden bij de synagoge van St Eustatius.²⁷ Op dit Nederlandse eiland bestond halverwege de 18de eeuw een bloeiende joodse gemeenschap, die gebruik maakte van de Honen Dalim Synagoge. Het bijbehorende mikwe was een rechthoekig bad, waarvan de binnenzijde was afgewerkt met wit pleisterwerk en dat toegankelijk was via een trap van vier treden. Langs de bovenrand bevonden zich de inlaten voor de toevoer van het water. De bodem was betegeld en voorzien van een afvoer. In Amersfoort beschikte de joodse gemeente sinds 1727 over een eigen synagoge en tien jaar later kwam daar een naastgelegen mikwe bij. Het Amersfoortse mikwe, opgegraven in 2000, onderscheidde zich van de voorgaande door de aanwezigheid van twee naast elkaar gelegen baden (afb. 30). De bassins hadden een vierkante vorm (1,10 x 1,10 m) met aan de achterzijde schuine hoeken. Beide hadden ieder een 0,75 m brede trap waarvan alleen de onderliggende helling resteerde. De vloer was met rode plavuizen geplaveid en had een afvoer. Met een diepte van 1,45 m kwam het water gemakkelijk tot borsthoogte. Opvallend was de marmerbekleding van de wanden. De watertoevoer bestond uit twee boven elkaar geplaatste bronzen kranen in de achterwand, die slechts in één bad nog aanwezig waren. De onderste kranen

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

29 Het mikwe in Gorinchem

waren mogelijk bestemd voor het laten toestromen van de 500 liter stromend (kosjere) water, de bovenste kranen voor het verdere vollopen. Het voor de onderdompeling benodigde water was afkomstig uit twee grote reservoirs op de binnenplaats, tussen het badgebouw en de Sjoel.

In Utrecht is op het achterterrein van het huis Payenborg een geheel geïsoleerd mikwe gelocaliseerd. Vanaf het maaiveld daalde men een stenen trap af en werd een rechthoekige ruimte bereikt die waarschijnlijk als kleedruimte gefunctioneerd heeft. Van daar kon verder afgedaald worden naar een ronde bakstenen badruimte. Deze had drie in de wand gemetselde verticale kokers voor de toevoer van hemelwater.²⁹ Het mikwe is gedateerd in 1789-1792, de periode waarin joden zich in Utrecht mochten vestigen en er vervolgens een synagoge bouwden. Het opgegraven mikwe is vanwege de opvallende ligging geïnterpreteerd als een 'schuil mikwe'.

4.2 Het mikwe in de Nieuwe Synagoge

De opgraving onder de Nieuwe Synagoge heeft een reeks van structuren van bijzondere betekenis aan het licht gebracht. Ze hielden verband met de inrichting van een mikwe en de bijbehorende faciliteiten in de meest noord-oostelijke kelder van het gebouw. Van de oorspronkelijke binnenindeling resteerden twee één-steensmuren (S 36 en S 42), op respectievelijk 9 en 12 m uit de voorgevel. Hiertussen bevond zich het bad, een rechthoekige bak van 2,70 x 2,40 m met twee door een tussenmuur van elkaar gescheiden

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

30 Het linker bad van het Amersfoortse mikwe tijdens de opgraving, 2000

Sectie Archeologie, Gemeente Amersfoort

bassins (elk met een vloeroppervlak van 2,30 x 0,90 m). De vloer was geplaveid met rode geglazuurde plavuizen en de wanden bekleed met witte tegels. Beide bassins hadden een watertoevoer aan de oostelijke kopse kant. In een afvoer voorzag de constructie niet, iets dat bovendien niet mogelijk zou zijn geweest gezien de hoge grondwaterstand. Voor het legen van het bad, na ieder gebruik, moesten derhalve emmers of een pomp worden gebruikt. In de Nieuwe Synagoge lijkt gekozen te zijn voor het laatste. Om oppompen van het water te vergemakkelijken is een tweede (20 cm) verhoogde bodem met plavuizen aangelegd die enigszins schuin afliep naar één kant. In het zuidelijke bassin was op het diepste punt van de vloer een vierkante houten putje gemaakt waarin de slang van een pomp kon worden gehangen. Over de trapconstructie bestaat onduidelijkheid. Bouwsporen in de wanden ontbraken, waardoor een gemetselde trap zoals in Gorinchem (zie afb. 29) uitgesloten kan worden. Aannemelijker is dat de houten dwarsbalken in de vloer een eenvoudige houten, wellicht uitneembare, trapconstructie hebben gedragen. In het noordelijke bad bevond zich een haak in de muur. Voor de herkomst van het water, waarvan 500 liter stromend water moest zijn, bestaan een aantal mogelijkheden. In de noordwest hoek van het badvertrek, ingesloten tussen de muur waartegen het bad gebouwd is en de noordelijke synagogemuur, bevond zich de opvangbak van (vermoedelijk) een koker waardoor natuurlijk stromend (regen)water vanaf de dakgoot naar de badruimte geleid kon worden. Hoe het water de twee toevoergaten bereikten kon door gebrek aan opgravingsruimte niet worden achterhaald. Opvallend is dat de hoogte van beide toevoergaten (25 tot 30 cm boven de badvloer) het niveau van het kosjere water markeert. Nadat dit peil was bereikt werd het bad bijgevuld met water dat mogelijk afkomstig was uit de ten oosten van het mikwe gelegen waterput. Dit water

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

mocht verwarmd worden. Hiervoor diende een oven naast het bad waarop een ketel kon worden geplaatst.

Wat maakte de opgegraven structuur een mikwe en geen waterkelder? Deze laatste bouwsels kwamen immers in het 18de-eeuwse Amsterdam veelvuldig voor en vertoonden een grote gelijkenis met het bad. In de eerste plaats ontbrak ieder spoor van een gewelf, waarmee waterkelders waren overkluisd. In plaats van een binnenwaartse kromming (gewelf) bogen de wanden van de lange zijden en oostelijke korte kant zelfs licht naar buiten. Ten tweede ontbraken de voor waterkelders typerende loden buizen voor het aanvoeren en oppompen van het water. In plaats daarvan hadden beide bassins een watertoevoer in de oostelijke kopse kant. De wanden van waterkelders waren bekleed met baksteen of plavuizen, maar zelden met witte tegels. Tenslotte had een waterkelder weliswaar een zwaar gefundeerde bodem, maar nooit twee vloerniveaus zoals met de bak onder de Nieuwe Synagoge het geval was. De uiteindelijke conclusie is dat deze mikwe een unieke symbiose van joodse tradities en Amsterdamse bouwpraktijk vertegenwoordigde. Bouwtechnisch is het bad gebaseerd op de typische principes van een 18de-eeuwse waterkelder, maar is het aangepast aan de rituele eisen van een mikwe. Gezien de individuele beleving van de rituele onderdompeling is het opmerkelijk te noemen dat dit mikwe, evenals dat van de Grote Synagoge, twee baden had. Op zich kwam dit fenomeen niet vaak voor, maar was het niet uniek, zoals het exemplaar in Amersfoort illustreert.

Het opgegraven mikwe dateerde uit de bouwperiode van de Nieuwe Synagoge, zo bleek uit de nog aanwezige bouwsporen. Historische bronnen maken eveneens melding van de bouw van een nieuw badhuis in 1752, echter niet onder maar naast de Sjoel, waar voorheen de kosterwoning stond. Dit doet de vraag rijzen of het ontdekte mikwe een andere was of toch dezelfde die in 1752 werd vermeld. Dit laatste is het meest waarschijnlijk. Bij de oplevering van het nieuwe badhuis werd namelijk bepaald hoe de twee in het complex aanwezige mikwa'ot voortaan gebruikt zouden worden; de nieuwe door de betalende lidmaten en de oude door gasten.³⁰ Van een derde mikwe lijkt geen sprake te zijn geweest. De opmerkelijke ligging van het bad is vanuit een praktisch oogpunt te verklaren. Het smalle perceel van de voormalige kosterwoning bood weinig ruimte voor de aanleg van een bad met bijbehorende faciliteiten zoals een stookplaats. In de kelder van de Nieuwe Synagoge was die ruimte wel voorhanden, maar het enige nadeel daar was de toegang via de Sjoel. Een oplossing hiervoor was een zijingang vanuit het nieuwe gebouw ernaast. Het nieuwe gebouwtje aan de Deventer Houtmarkt diende zodoende als toegang, terwijl voor de eigenlijke onderdompeling via een (nog bestaande) doorgang afgedaald moest worden naar de kelder van de Neie Sjoel. Een vergelijkbare situatie, die wel schriftelijk gedocumenteerd was, betrof een verbouwing in 1822. Hierbij kwam de badruimte onder de Obbene Sjoel te liggen en functioneerde het gebouw tussen de Grote en Nieuwe Synagoge als entree.³¹ In 1876 tenslotte werd een plan voor 10 baden tegen de westelijke gevel van de Obbene Sjoel bij het stadsbestuur ingediend en ook hier werd het pandje aan de straat als entree aangegeven.³² Bij de verplaatsing van de badgelegenheid naar de Obbene Sjoel in 1822 is het mikwe onder de Nieuwe Synagoge waarschijnlijk in onbruik geraakt.

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge**4.3 Conclusies**

Voor het plangebied Jonas Daniël Meijerplein 4, het terrein van de Nieuwe Synagoge, gold een hoge archeologische verwachting. Het betrof een stedelijk gebied dat eind 16de eeuw werd bestemd tot verdedigingszone met stadswal en gracht en zich vanaf 1670 ontwikkelde tot het hart van de Amsterdamse Joodse gemeenschap, met een Portugees en Hoogduits Synagogencomplex. Het omringende gebied werd bebouwd met woonhuizen, waarvan enkele geen lang leven beschoren waren. In 1750 moest een rij van vier huizen gesloopt worden om de snelgroeiende Hoogduitse gemeenschap van een vierde synagoge te kunnen voorzien. Archeologisch onderzoek heeft sporen van zowel bewoning als godsdienstuitoefening opgeleverd. In de noordelijke kelderruimte van de Nieuwe Synagoge werd een mikwe aangetroffen, compleet met omringende faciliteiten zoals een oven voor verwarming van het badwater. Het opgegraven mikwe is in 1752 gebouwd ter gedeeltelijke vervanging van het oude uit 1671 op de hoek van de Nieuwe Amstelstraat en heeft tot omstreeks 1822 gefunctioneerd. De zeldzaamheid van de vondst ligt in het feit dat tot op heden nog geen mikwa'ot in samenhang met de bijbehorende faciliteiten zijn opgegraven. Ten aanzien van het gebruik van mikwa'ot in de vroegste jaren van de joodse gemeenschap in Amsterdam, voordat de synagogen rond de Deventer Houtmarkt verrezen, bestaat nog veel onduidelijkheid. Vanwege de centrale positie die het rituele bad in het joodse leven inneemt mag verondersteld worden dat sprake moest zijn van meerdere mikwa'ot in de kelders van woonhuizen. Voor godsdienstuitoefening bestonden huissynagogen die, volgens historische bronnen, in het gebied rond Vlooienburg moeten hebben gestaan. Een deel van het gebied (Waterlooplein) is in 1981-1982 opgegraven. De overblijfselen van woonhuizen en beerputten gaven een goed beeld van de materiële neerslag van joodse bewoning. Mikwa'ot ontbraken evenwel.³³ Het onderzoek aan het Jonas Daniël Meijerplein heeft de aandacht gevestigd op een fenomeen waarvan in het gebied dat vanaf de 17de eeuw een bloeiende joodse gemeenschap had nog tal van sporen te verwachten zijn. Dankzij de archeologische ontdekking is nieuwe verrassende informatie beschikbaar gekomen over de inrichting van het mikwe gebouw in 1752 en de feitelijke situering van het bad onder de Nieuwe Synagoge.

5 Literatuur

- Agt, J.F. van, *Synagogen in Amsterdam*, 's-Gravenhage 1974
- Baart, J., 'Verrassende vondsten tijdens archeologisch onderzoek op Waterlooplein', *Werk in Uitvoering* 33-6 (1983), 84-91
- Baart, J., 'Portugese faience 1600-1660. Een studie van bodemvondsten en museumcollecties', in: R. Kistemaker en T. Levie (red), *Éxodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680*, Amsterdam 1987, 18-24
- Bonke, H., 'Portugezen op Vlooyenburg', in: R. Kistemaker en T. Levie (red), *Éxodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680*, Amsterdam 1987, 32-41
- Gilmore III, R.G., 'Recovering Jewish Heritage on St. Eustatius', *Archeobrief* 10 / 1 (2006), 7-10
- Dautzenberg, M. en P. Floore, *De opgraving van de Synagoge van Gorinchem*, Amsterdam 2000
- Dautzenberg, S., *De opgraving van de Caepse Kas, Hortus Botanicus te Amsterdam*, Zaandijk 2003 (Hollandia reeks 14)
- Jayasena, R.M., 'Archeologisch onderzoek van het mikwe in Amersfoort', *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie* (2000), 3-4
- Korf, D., *Haarlemse majolica- en tegelbakkers*, Haarlem 1968
- Künzl, H., 'Mikwen in Deutschland', in: G. Heuberger (red), *Mikwe. Geschichte und Architektur jüdischer Ritualbäder in Deutschland*, Frankfurt am Main 1992, 23-88
- Rooijen, C.A.M. van, en H.L. Wynia, 'Utrecht. Zuidelijke binnenstad', in: D.H. Kok, S.G. van Dockum en F. Vogelzang (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, Utrecht 1998
- Voolen, E. van en J. Cahen, 'Joods Historisch Museum van Nieuwmarkt naar Jonas Daniël Meijerplein, 1 Geschiedenis van het museum', *Ons Amsterdam* 39 (1987), 114-116
- Voolen, E. van en J. Cahen, 'Joods Historisch Museum van Nieuwmarkt naar Jonas Daniël Meijerplein, slot Het Hoogduits-synagogencomplex', *Ons Amsterdam* 39 (1987), 155-160
- Ijzereef, G., 'De vleesconsumptie op Vlooyenburg in de zeventiende eeuw', in: R. Kistemaker en T. Levie (red), *Éxodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680*, Amsterdam 1987, 25-31

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge**Noten**

- ¹ Bonke 1987, 32-41.
- ² IJzereef 1987, 25-31.
- ³ IJzereef 1987, 26.
- ⁴ Baart 1987, 18-24.
- ⁵ Beerput 14, perceel Lange Houtstraat 18 (WLO-54-2 en WLO-54-3).
- ⁶ WLO-54-2, determinatie Tirtsah Levie.
- ⁷ WLO3-1.
- ⁸ WLO-127-4.
- ⁹ LEP-5.
- ¹⁰ Met dank aan Edward van Voolen (Joods Historisch Museum) voor zijn informatie over de historie van het synagogecomplex.
- ¹¹ Meervoud van parnassijn, bestuurslid van de joodse gemeente.
- ¹² Deze en andere bouwkundige gegevens zijn ontleend aan Van Agt 1974.
- ¹³ Grote Synagoge: objectnummer 265; Nieuwe Synagoge: objectnummer 2041.
- ¹⁴ Van Voolen en Cahen 1987, 157.
- ¹⁵ Van Agt 1974, 28.
- ¹⁶ Van Agt.
- ¹⁷ Van Agt 1974.
- ¹⁸ Van Agt 1974.
- ¹⁹ Van Agt 1974, 61.
- ²⁰ Korf 1968, foto 11, tekening 147; Korf 1981, afb. 587; mondelinge mededeling A.C. Lagerweij 29,5 x 4 x 2,5.
- ²¹ 29,5 x 4 x 2,5.
- ²² 4-4,5 cm dik.
- ²³ Dautzenberg 2003.
- ²⁴ Künzl, 1992, 25-43.
- ²⁵ Künzl, 1992, 36.
- ²⁶ Dautzenberg & Floore 2000, 9-10.
- ²⁷ Gilmore 2006, 7-10.
- ²⁸ Jayasena 2000.
- ²⁹ Van Rooijen 1998, 117-119.
- ³⁰ Van Agt 1974, 28.
- ³¹ GAA PA 714:691.
- ³² GAA bouwtekening, collectie dienst Bouw- en Woning- toezicht.
- ³³ Mededeling A.C. Lagerweij, die het onderzoek heeft uitgevoerd.
- ³⁴ AMIS staat voor Amsterdams Monumenten Informatie Systeem.

6 Summary

The construction of a basement in one of the synagogues housing the Jewish Historical Museum provided a unique opportunity to conduct archaeological research into the history of an urban area that had started as the city's defence zone following the 1592-1596 Second Expansion (Tweede Uitleg), and after 1670 gradually transformed into the centre of the flourishing Jewish community.

The history of the Ashkenazic Jews in Amsterdam starts in the 2nd quarter of the 17th century. Initially they used house synagogues for their religious services. In 1670, following the completion of the fourth city expansion (Vierde Uitleg, 1656-1662), a suitable location at the former town wall became available, and in the following year the Grote Synagoge (Great Synagogue) was inaugurated. As a result of the fast-growing Jewish community three additional synagogues were built during the next 80 years. Archaeological research was conducted in the Nieuwe Synagoge (New Synagogue), the last addition, dating from 1750-1752. This synagogue replaced a row of houses that had occupied the site since the 1670s. The excavation produced the archaeological remains of these, primarily brick walls and a number of wells. The most remarkable structure was a rectangular basin that proved to be a mid-18th-century Jewish ritual bath, a mikveh.

A mikveh was used for ceremonial purification by immersion. Usually it was a masonry structure with a series of steps leading down to the bottom. Its dimensions were not prescribed, as long as the water level reached to shoulder height. A mikveh had to be filled with at least 500 litres of pure spring or rainwater, after which additional filling with well water was allowed. A mikveh is a relatively rare find in archaeology, although in the past decades examples have been excavated in Amersfoort, Utrecht, and Gorinchem as well as in a Dutch colonial context on St. Eustatius.

The excavated mikveh had the appearance of a water reservoir, a widespread phenomenon in 18th-century Amsterdam. It was a rectangle of masonry, measuring 2.70 x 2.40 m and subdivided by a wall to create two baths. Each bath had a depth of c. 1.65 m and a tiled floor of 2.30 x 0.90 m. The walls were lined with white tiles. Both baths had a water inlet at c. 30 cm above the bottom, which was the approximate water level when the baths had been filled with 500 litres. There was no drain, and the location's high water table would have prevented any attempts to drain the mikveh into the ground. Instead buckets or a pump were used. For that purpose a specific adjustment was made to the basic design of the water reservoir. The floor was raised c. 30 cm by a deposit of sand, on top of which a second tiled floor, sloping down to one side, was constructed. At its lowest point one bath had a wooden sump leading from the upper to the lower floor, in which the intake hose of a pump could be hung. Even though traces of steps or railings were absent, the presence of wooden crossbeams in the floor of each bath most likely indicate that the mikveh had some sort of wooden stair construction.

A brick-lined tube next to the bath probably transported the required pure water from

Opgraving van een mikve in de Nieuwe Synagoge

the roof to the bath, while additional water could have come from a well located a few meters east of the mikveh. A hearth next to the mikveh was probably used to heat the water before pouring it into the bath.

Finding a mikveh inside a synagogue complex was not completely unexpected, but its location does raise some questions. Documents give clues to the construction of a mikveh between the Great Synagogue and the New Synagogue, in other words next to the site in the years 1750-1752, next door to the facility found by archaeology. This raises the question of how many mikveh'ot were located in the complex. There is reason to believe that there were only two, one on the corner of the Nieuwe Amstelstraat, dating to 1671 and the one next to the New Synagogue from 1750 - 1752. When the latter was built it was decided that the new mikveh would serve the whole community, while use of the old mikveh would be restricted to visitors. Therefore the excavated mikveh can be interpreted as the 1750-1752 mikveh, although this is not the exact location indicated by the records. The location in the records, the only clear building site, appears to have been too narrow for the bath along with its hearth and other fittings. At the same time, the New Synagogue was under construction next door, and there was plenty of space in its basement. All that was required was a side entrance so that visitors could enter it from the building between the synagogues.

6.1 List of figures

- 1 The location of the site within Amsterdam's city centre.
- 2 The site in its present day topography.
- 3 Oriented with the southwest at the top, this detail comes from a map of Amsterdam produced in 1625 by Balthasar Florisz van Berckenrode; on the left is the 1592-1596 town wall with the Sint Anthonispoort (gate) and a bastion. The excavation site was on the left flank of the bastion, and the outline of the 1750-1752 New Synagogue is marked in red. Amsterdam's Jewish Quarter flourished from the 1600s until the 1940, and was centred around Vlooyenburg, an artificial island bounded by the Amstel (above), Verwersgracht (right), Houtgracht (below) and Leprozengracht (left). The Houtgracht and Leprozengracht were backfilled in 1883 to create the Waterlooplein. Between 1981 and 1982, prior to the construction the new City Hall, archaeologists excavated the two blocks of Vlooyenburg facing the Amstel. This data recovery, including 106 cesspits, provides a wealth of information on the predominantly Jewish neighbourhood.
- 4 Waterlooplein site: kosher meat seal attached to avian leg bones (WLO-266-22).
- 5 Waterlooplein site: this Netherlands faience (tin-glazed) Passover plate of 1750-1775 (WLO-54-2) has decoration mimicking Chinese porcelain surrounding a Hebrew reference to the story of Exodus: 'for seven days you will eat matzot'. The central words mean 'meat' and 'Pesah' (Passover).
- 6 Waterlooplein site: Shabbat lamp, 1650-1675 (WLO-3-1).
- 7 Waterlooplein site: clay tobacco pipe incised P. Salomos 1810 (WLO-132-2)
- 8 Waterlooplein site: membership token, Abraham bar Menachen, 1754 (WLO-127-4).

Opgraving van een mikve in de Nieuwe Synagoge

- 9 A drawing made by G. Lamberts in 1816 shows the pre-1730 period. It shows the Great Synagogue, flanked by a mikveh (right) and a sacristan's house (left). The high fence seals off a vacant allotment where a new synagogue was built in 1730. The three houses left of the fence were bought by the Jewish community shortly before 1750. The tall building on the left had been in the possession of rabbi R. Arjeih ben R. Saul and was bought in 1750. On these 4 plots the New Synagogue would emerge in 1750-1752.
- 10 Overall plan of the four synagogues.
- 11 View of (left to right) the New Synagogue, the new mikveh building that replaced the sacristan's house, the Great Synagogue and the old mikveh on the corner of the Nieuwe Amstelstraat. Engraving by Jan de Beijer, 1765.
- 12 The great synagogue in a 1694 engraving. Clearly visible is the annex with the tall chimney in the foreground. Here the 1671 mikveh was situated.
- 13 The 1671 mikveh is now on display in the Jewish Historical Museum.
- 14 Architectural map of the facades of the New Synagogue, the new mikveh building that replaced the sacristan's house, the Great Synagogue and the old mikveh C.W. Royaards, architect, 1952.
- 15 Titled 'The bath of the High German (Ashkenazic) Jews in Amsterdam', this 1783 engraving by Casper Philip Jacobz reproduces a work by P. Wagenaar. It is unknown if this view illustrates the 1671 or the 1752 mikveh, both were in use at the time.
- 16 Majolica plate with IHS monogram (JDM-8-1), 1620-1630.
- 17 Bowl, Chinese porcelain (JDM-8-2), c.1675-1700.
- 18 Overall site plan showing the most relevant features.
- 19 Overview of the features at the east side of room C, looking towards the street. In the foreground is the partly demolished wall S 45 and the brick-lined well. In the background the mid-18th-century mikveh.
- 20 Brick-lined well in the vestibule of a house on plot 2. The well was covered by a piece of natural stone. In the foreground is the lead tube used to pump water from the well.
- 21 This detail from an 1816 drawing by G. Lambers, (see also fig. 9) shows the 17th-century building with the basement where the well was situated.
- 22 Mikveh, features in plan and section.
- 23 Overall site plan room C, showing most relevant features.
- 24 Dividing wall S 42 (foreground), the mikveh that was built against this wall, the hearth (right) and the well in the background, looking towards the street.
- 25 The mikveh, looking northeast. In the back the inlets of both baths are visible.
- 26 Southeastern bath of the mikveh, looking southwest. Here the floor construction of the mikveh is clearly visible. The tiled bottom is covered by a layer of sand on top of which a second tiled floor was laid. Incorporated in this floor are two cross-beams supported by wooden posts.
- 27 The inlets of the northern (left) and southern (right) bath after removal of the upper floor.
- 28 The half-round remnant of the hearth.
- 29 The mikveh excavated in Gorinchem, 2000.
- 30 Part of the Amersfoort mikveh, during the excavation in 2000.

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Bijlage 1 AMIS-formulier³⁴

Topocode:	JDM	Stadsdeel: Amsterdam Centrum
Huidig adres:	Jonas Daniël Meijerplein 4	
Loman adres:	idem	Loman kaartblad:
Coördinaten:	X 122.098	Y 486.680
Aard onderzoek:	Archeologische Opgraving	
Instantie:	Bureau Monumenten & Archeologie	
Begindatum onderzoek:	17 februari 2006	
Einddatum onderzoek:	18 mei 2006	
CIS-code:	14407	
Gerelateerde topocodes:	n.v.t.	

Beknopte omschrijving: De onderzoekslocatie ligt in een stedelijk gebied dat eind 16de eeuw werd bestemd tot verdedigingszone met stadswal en gracht en waar in de periode 1671-1750 een complex van vier synagogen van de Hoogduits Joodse Gemeente zou verrijzen. In het plangebied stonden vanaf het einde van de 17de eeuw woonhuizen die in 1750 gesloopt moesten worden om de snelgroeïende Hoogduitse gemeenschap van een vierde synagoge te kunnen voorzien. Archeologisch onderzoek heeft sporen van zowel bewoning als godsdienstuitoefening opgeleverd. In de noordelijke kelderruimte van de Nieuwe Synagoge werd een mikwe, een ritueel bad, aangetroffen, compleet met omringende faciliteiten zoals een oven voor verwarming van het badwater. Het opgegraven mikwe is in 1752 gebouwd ter gedeeltelijke vervanging van het oude uit 1671 op de hoek van de Nieuwe Amstelstraat. Tot op heden zijn in Nederland enige mikwa'ot opgegraven, maar zelden in samenhang met de omliggende ruimte.

Context 1

Periode: NT Datering van: 1593 tot: 1730
Thema: Stadsuitbreiding
Object: Ophogingslaag
Structuren: Afvallaag

Context 2

Periode: NT Datering van: 1690 tot: 1750
Thema: Wonen
Object: Woonhuis
Structuren: muurconstructie

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Bijlage 2 Sporen

spoor	NAP	NAP onder	beschrijving	interpretatie	associatie	vondstnr	datering
1			muur Nieuwe Synagoge, 1750 - 1752	muur	>2		1750-1752
2			zijmuur huis, 2-steens, oranje baksteen, 19,5 x 4 x 2,5	muur	<1		1670-1750
3			bruingrijs zand met puin	sloop laag			1750-
4			waterput, opgetrokken in harde gele klinkers, 4-4,5 cm dik; diepte 6,20 m; loden buis voor pomp;afgedekt door plaat van aan de oppervlakte gefrijnd natuursteen	waterput			1670-1750
5			kleimantel waterput, ligt binnen bekisting S 6	kleimantel waterput	>6		1670-1750
6			houten bekisting 3 x 2,80 m	bekisting			1670-1750
7			waterput, gele baksteen, bevatte recente vulling	waterput	<8		1670-
8			vulling waterput S 7, zand en puin	vulling	>7		1900-2000
9			grijze compacte klei, kleimantel waterput S 7	kleimantel	>7		1670-1750
10			houten bekisting om S 8 en S 9	bekisting	=7 <9		1670-1750
11			houten put, ruimte A	put	<1	JDM-2	1670-1750
12			donkerbruingrijze klei + baksteen + mortel				1670-1750
13			waterkelder	waterkelder			1670-1750
14			waterkelder	waterkelder			1670-1750
15			paal, gekantrecht	beschoeiing ?			1670-1750
16			paal, gekantrecht	beschoeiing ?	<1		1670-1750
17			paal, gekantrecht	beschoeiing ?	<1		1670-1750
18			plank	beschoeiing ?	<1		1670-1750
19			plank	beschoeiing ?	<1		1670-1750
20			plank	beschoeiing ?	<1		1670-1750
21			paal, fundering huis	fundering huis	<1		1670-1750
22			paal	fundering huis	<1		1670-1750
23			paal, met S 24 fundering onder kesp	fundering huis	<1		1670-1750
24			paal	fundering huis	<1		1670-1750
25			paal	fundering huis	<1		1670-1750
26			paal	fundering huis	<1		1670-1750
27			paal	fundering huis	<1		1670-1750

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

spoor	NAP	NAP onder	beschrijving	interpretatie	associatie	vondstnr	datering
28			paal	fundering huis perceel 4	<1		1670-1750
29			paal	fundering huis perceel 4	<1		1670-1750
30			paal	fundering huis perceel 4	<1		1670-1750
31			paal		<1		1670-1750
32			paal		<1		1670-1750
33			paal		<1		1670-1750
34	0,68 m ÷		muur, N-Z georiënteerd, ten oosten van mikwe (S 35), rode baksteen 18,5 / 19 x 9,5 x 4,5	muur, binnenmuur synagoge			1750-
35	0,51 m ÷	2,42 m ÷	mikwe, rechthoekige bak van 2,70 x 2,40 m, verdeeld in twee compartimenten, twee vloerniveaus (S 60 en S 61)	mikwe			1752-
36			donkergrijze verrommelde kleiige laag boven muur S 34		>34	JDM-3	
37			donkergrijze verrommelde kleilaag onder muur S 34				
38	0,72 m ÷		ophogingslaag onder S 39		<39	JDM-5	
39	0,19 m ÷	0,72 m ÷	oven, ronde structuur met centrale stookvloer met daaromheen een bakstenen rand om een ketel op te plaatsen	oven, warm water voorziening mikwe	=35		1750-
40	0,23 m ÷	0,84 m ÷	bakstenen vloer ten oosten van mikwe en S 34, rode baksteen 23 x 11,5 x 4	keldervloer (?)	=35		1750-1752
41	0,52 m ÷		waterput, baksteen, binnen houten bekisting, ten zuiden van vloer S 40	waterput	=35		1750-1752
42	0,84 m ÷		muur, baksteen, 1 steens, N-Z georiënteerd, langs de westelijke kopse kant van mikwe, rode baksteen 19,5 x 9,5 x 4	muur, binnenmuur synagoge	<39	JDM-10	1750-1752
43	0,63 m ÷	1,04 m ÷	riool, N-Z georiënteerd, houten vloer, gewelf, hoort bij Nieuwe Synagoge	riool	>52 -1		1750-1752
44			noordmuur synagoge, rode baksteen 23 x 11,5 x 4		=1	JDM-9	1750-1752
45	0,66 m ÷	1,02 m ÷	binnenmuur synagoge	muur	>45		
46	0,66 m ÷	1,16 m ÷	muur, staat tegen S 45	muur	<45		
47			put = S 55	put	=55	JDM-12	
48			zuidmuur ruimte C	muur	=44		1750-1752
49	0,52 m ÷		loden buis in waterput S 41, lijkt identiek aan S 50	watertoevoer / afvoer	=50		
50			loden buis, steekt uit vlak aan oostzijde mikwe, lijkt identiek aan S 49	watertoevoer / afvoer	=49		
51	1,25 m ÷		veenplaggen, ophogingslaag	ophogingslaag	<46		-1670
52	1,25 m ÷		insteek riool S 43, jonger dan S 58 en S 51, geen onderscheid te maken tussen S 52 en insteek synagoge S 53	insteek	=53		1750-1752

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

spoor	NAP	NAP onder	beschrijving	interpretatie	associatie	vondstnr	datering
53	1,04 m ÷		insteek Nieuwe Synagoge, gelijktijdig met S 52, jonger dan S 54, 55, 56, 58	insteek	=52		1750-1752
54	0,91 m ÷		insteek muur S 42, ouder dan S 53, jonger dan S 56	insteek	>56 <53		1750-1752
55	1,30 m ÷		bakstenen putmantel, 1 steens, ouder dan S 56 en S 57= S 47	muur / putmantel	>51 =46 <56		1670-1730
56	1,31 m ÷		vulling, aan oostzijde doorsneden door S 54, aan westzijde begrensd door hout S 57 en putmantel S 55.	vulling	>55 +59	JDM-8	1670-1730
57	1,27 m ÷		houten plank, bekisting S 56		>56 <1		
58	1,18 m ÷		puinvulling deels insteek S 46, deels uitbraak, jonger dan S 51		>51 <46	JDM-8	1670-1730
59			vulling / ophogingslaag, ouder dan S 57	vulling	<57		
60	2,03 m ÷	2,05 m ÷	bovenste vloer van het mikwe	badvloer	>61		
61	2,40 m ÷	2,40 m ÷	onderste vloer van het mikwe		>60		
62			bezinkput in zuidoosthoek ruimte B	put	>1		
63			muur, O - W georiënteerd, in ruimte B, rode baksteen 17 x 9 x 4	muur			
64			langshout, NZ georiënteerd, hoort bij S 2		=2		
65	0,63 m ÷	1,03 m ÷	muur, N - Z georiënteerd. Ouder dan oven S 39, ligt op langshout. Ingegraven in ophogingspakket.		>38		
<39							
66	0,71 m ÷		bak ten noorden van mikwe, ingesloten tussen noordmuur synagoge en muur S 42	watertoevoer (?)	=35		1750-1752

Symbolen bij spoorassociaties: < : ouder dan, = : gelijk aan, > : jonger dan

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Bijlage 3 Vondsten

vondst-nr	objectnr	spoor	fragm	MAE	materiaal	kenmerken	object	datering
1			1	1	pijpaarde	dubbelconisch, langgerekt, hielmerk melkmeid	pijp	1650-1675
2		11	1	1	majolica	plooischotel, Italiaans	bord	1600-1650
2		11	1	1	roodbak-kend	bodem (pootje) grape	grape	
2		11	1	1	roodbak-kend	wandfragment		
3		36	1	1	roodbak-kend	bodem met standing	kan	
4		37	1	1	eco, bot		rib	
4		37	1	1	roodbak-kend		grape	1600-1800
5		38	1	1	roodbak-kend	bodem met pootje	grape	
6		40	1	1	baksteen	23 x 11,5 x 4	baksteen	1750-1752
7		34	2	2	baksteen	18,5 / 19 x 9,5 x 4,5	baksteen	
8	1	56	2	1	majolica	IHS op spiegel, Haarlem	pannen-koeken-schotel	1620-1630
8	2	56	2	1	porselein: China		kom	1650-1700
8		56	2	1	steengoed: Westerwald	kan met medallions en leeuwen	kan	1600-1625
8		56	1	1	pijpaarde		pijp	1650-1675
9		44	2	2	baksteen	23 x 11/ 11,5 x 4	baksteen	1750-1752
10		42	2	2	baksteen	19,5 x 9 x 4	baksteen	
11			1	1	faience			
12		47	2	2	pijpaarde		pijp	1625-1650
12		47	1	1	roodbak-kend	rand	kop	1600-1700
13		41	1	1	lood	buis uit waterput S 41	loden buis	
14		35	1	1	hout	pinus, grove den, h 33; dik 1,8; afm gat 14 x 15	pompgat mikwe	1750-1752
15			1	1	pijpaarde	ketel, dubbelconisch, hiermerk BC	pijp	1625-1675
15			1	1	pijpaarde	ketel, trechtersvorm, hielmerk IHB, Jan Hagebaart	pijp	1709-1746
16		35	4	4	tegel	witte tegel van mikwe, 13x13x0,7cm	wandte-gel	1750-1752

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge**AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten)****Overzicht van verschenen titels**

ISSN: 1872-5139

- AAR 1 Gawronski, J., R. Jayasena, J. Veerkamp, *Wonen aan een wagenplein. Archeologische opgraving Haarlemmerplein (2005)*, Amsterdam 2006
- AAR 2 Gawronski, J. en R. Jayasena, *Tweede Kostverlorenkade. Inventariserend veldonderzoek (2006)*, Amsterdam 2006
- AAR 3 Gawronski, J., S. Dautzenberg, J. Veerkamp, *Verschansen achter vuilnis. Inventariserend veldonderzoek Amstelstraat (2006)*, Amsterdam 2007
- AAR 4 Gawronski, J. en R. Jayasena, *Scherven uit de Pottenbakkersgang. Archeologische opgraving Westerstraat (2003)*, Amsterdam 2007
- AAR 5 Gawronski, J., R. Jayasena, J. Veerkamp, *In de schaduw van de VOC. Archeologische opgraving Rapenburg (2005)*, Amsterdam 2007
- AAR 6 Gawronski, J., R. Jayasena, J. Veerkamp, *Beerputten en bedrijvigheid. Archeologische opgraving Konijnenstraat (2003)*, Amsterdam 2007
- AAR 7 Gawronski, J. en J. Veerkamp, *Zerken en graven in de Nieuwezijds Kapel. Inventariserend veldonderzoek Rokin (2005)*, Amsterdam 2007
- AAR 8 Gawronski, J. en R. Jayasena, *Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge. Jonas Daniël Meijerplein (2006)*, Amsterdam 2007

Opgraving van een mikwe in de Nieuwe Synagoge

Colofon

**AAR (Amsterdamse Archeologische Rapporten) 8,
Amsterdam 2007
ISSN: 1872-5139**

Redactie	Jerzy Gawronski
Tekst	Jerzy Gawronski, Ranjith Jayasena
Veldwerk	Sjeng Dautzenberg, Ranjith Jayasena, Lidewij de Leeuw, Ron Tousain, Jørgen Veerkamp
Tekeningen	Ranjith Jayasena, Lidewij de Leeuw
Foto's	Ranjith Jayasena, Wiard Krook
Vondstverwerking	Ranjith Jayasena
Vondstdeterminatie	Ranjith Jayasena, Ab Lagerweij
Editing English summary	Taft Kiser
Vormgeving	Ellen Smit, www.lln-go.nl
Druk	ATP Digitale Media, Hoofddorp

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2007

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.